

ALLAHVERDI HACIYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov 34

AZƏRBAYCAN HİDRONİMLƏRİNİN LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda su obyektləri və onların hər birinin xüsusi adları vardır. Bunlardan əlavə Azərbaycan ərazisindən kənar dünya xəritəsində rast gəlinən bir sıra okean, körfəz, şəlalə və s. su obyektlərinin adları Azərbaycan dilinin müasir onomastik leksikasında kəlkə yolu ilə yaranmışdır. Məsələn Sakit Okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Şimal Buzlu okeanı, Meksika körfəzi, İran körfəzi, Neaqlara şəlaləsi, Aralıq dənizi, Qara dəniz, Sarı dəniz və s.

Ümumilikdə götürüldükdə Azərbaycan hidronimləri su obyektlərinin müxtəlifliyinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Okeanonim-okean, körfəz, şəlalə və s. Adları
2. Peləqonim- dəniz adları
3. Limonim-göl, axmaz adları
4. Potamonim- çay adları
5. Helonim- bataqlıq adları

Elmi ədəbiyyatda Xəzər dənizinin adı ilə bağlı zəngin məlumatlara rast gəlinir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, indiyədək müxtəlif tarixi mənbələrdə Xəzər dənizinin 60- a yaxın çoxdilli adı meydana çıxmışdır. Məsələn, Avar dənizi, İran dənizi, Türkmən dənizi, Qəzvin dənizi, Xarəzm dənizi, Pəhləvi dənizi və s. Xəzər dənizinə verilmiş bu çoxdilli adlar silsiləsinin əsasında tarixən Xəzər dənizinin sahillərində yaşamış çoxlu sayda tayfa və qəbilə adları durur.

Azərbaycan hidronimlərinin bir sıra leksik- qrammatik dil xüsusiyyətləri özünü göstərir. 500- dən çox hidronim üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu hidronimlərin 99 faizi dil tərkibinə görə xalis Azərbaycan mənşəlidir. Hidronimlərin tərkibində işlənən hidroterminlər isə 100 faiz Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdir. Məsələn, çay, su, göl, bulaq, dəniz, axmaz, arx, bataqlıq, şəlalə, quyu və s. Azərbaycan dilində Kür, Araz kimi bir sıra hidronimlər istisna olmaqla yuxarıda misal çəkdiyimiz hidroterminsiz heç bir hidronim yarana bilmir. Məsələn, Hacıqabul gölü, Maralgöl, Göygöl, At gölü və s. Hidronimlərin tərkibində "göl" sözü işlənməsə həmin hidronimlər öz mənalarını dəyişir: Hacıqabul (yer adı), maral (heyvan adı), at (heyvan adı), göy (rəng adı) və s.

Azərbaycan hidronimlərinin tərkibində rəng bildirən sözlərin işlənməsi geniş yayılmış dil hadisəsidir. Məsələn, Ağgöl, Alagöl, Qaragöl, Göygöl, Çilligöl, Ağbulaq, Qarabulaq, Saribulaq və s.

Azərbaycan hidronimlərinin təxminən 95 faizi mürəkkəb quruluşlu, yəni çoxkomponentlidir. Mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Məsələn, Kükürd bulaq, Qoşabulaq, Qarabulaq, Daşbulaq, Əyriçay, İncəçay, Əyrinohur və s.

Müxtəlif hidronimlərin komponentləri arasında müxtəlif tipli sintaktik əlaqə növləri vardır. Məsələn, Daşbulaq, Qarabulaq, Əyriçay (yanaşma əlaqəsi), At gölü, Kükürd bulağı, Kəhriz bulağı, Qanlı Qobu dərəsi çayı, Astara çayı (idarə əlaqəsi).

Açar sözlər: onomastik vahidlər, antroponimlər, etnonimlər, toponimlər

Su obyektləri quruluşuna, həcminə və yaranma tərzinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada: a) təbii su obyektləri - okean, dəniz, körfəz, göl, çay, şlalə, bataqlıq və s., b) süni su obyektləri - kanal, arx, deryaça, quyu və s. bir-birindən fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda eyni cinsli su obyektləri xüsusi terminlərlə adlandırılır.

Azərbaycan ərazisində xırda su obyektlərinin adları (mikrohidronimlər) nəzərə alınarsa, külli miqdardadır. Bura çay, göl, nohur, qobu, bulaq, axmaz, arx, kəhriz və s. daxildir. Təkcə irili-xırdalı çayların miqdarının 700-dən çox olması məlumdur, lakin digər hidronimlərin hətta təxmini sayı haqqında hələ bir fikir irəli sürmək mümkün deyildir, çünki bu adlar indiyədək toplanıb qruplaşdırılmamışdır. Elmi ədəbiyyatda hidronimlərin aşağıdakı növləri haqqında məlumat verilir: okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim, nelonim.

Okeanonim körfəz, şlalə və s. adlarını bildirir. Respublikamızın ərazisində heç bir okean, körfəz olmadığını nəzərə alsıq həmin su obyektlərinin adından danışarkən bu məsələyə dərinlən yanaşdıqda, Azərbaycan dilinin müasir onomastik leksikasında kalka yolu ilə yaranmış bir sıra okean, körfəz, şlalə adları mövcuddur. Məsələn, Sakit okean, Atlantik okeanı, Hind okeanı, Şimal buzlu okean, Meksika körfəzi, Hudzon körfəzi, İran körfəzi, Nyaqara şlaləsi və s. Şübhəsiz, bunlar da kalka yolu ilə dilimizin leksik və qrammatik donunu geyir.

Pelaqonim dəniz adlarını bildirir. Respublikamızın ərazisində bir dəniz mövcuddur. Onun adı Xəzərdir. Dilimizdə işlənən başqa dəniz adları okeanonimlər kimi kalka yolu ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, Aralıq dənizi, Mərmərə dənizi, Sart dəniz, Filippin dənizi, Qara dəniz, Çukot dənizi, Yapon dənizi və s.

Xəzərin sahillərində yaşayan azərbaycanlılar müxtəlif dövrlərdə ona bir neçə ad vermişlər - Xəzər dənizi, Bakı dənizi, Abşeron dənizi, Muğan dənizi, Şirvan dənizi, Salyan dənizi və s. Ümumiyyətlə, bu dənizin ətrafında və ondan uzaqlarda yaşayan müxtəlif xalqların verdikləri adlarla birlikdə Xəzər dənizinin 60-a yaxın çoxdilli adı meydana çıxmışdır. Həmin adlar bunlardır: Kaspi, Vorukşa - geniş hövzə (Avestada), Prud solnse (Homerin əsərlərində), Qirkan dənizi, Gilan dənizi, Cürcan dənizi,

Mcıazandaran dənizi, Vrkan dənizi, Təbəristan dənizi, Əl-Baba dənizi, İrkaniya dənizi (Ptolomey), Alban dənizi, Avar dənizi, İran dənizi, Türkmən dənizi, Xvalan dənizi, Qıtz dənizi, Qəzvin dənizi, Saray dənizi, Dərbənd dənizi, Pəhləvi dənizi, Xorasan dənizi, Həştərxan dənizi, Tarm dənizi, Xarəzm dənizi, Abxaz dənizi, Abakıtt dənizi, Bahar Qursum dənizi, Quzğun dənizi, Quren yaxud Qurzem dənizi, Əbəskun dənizi, Keşrud dənizi, Kel dənizi, Xaricilər dənizi, Çekat Daeti dənizi, Çe-rinoye dənizi, Coşğun dəniz, Kiçik dəniz, Si-Xoy dənizi, Qərb dənizi (çinlilər belə adlandırmışlar), Şərq dənizi (assurilər belə adlandırmışlar), Göy dəniz, Kük-küz dənizi, Ağ dəniz, Qleveşelan dənizi (Marko-Polonun əsərlərində), İpək dənizi, Nelevssçılan dənizi, Jelyut dənizi, Jeuşelan dənizi, Çekakelan dənizi, Çelkus dənizi, Qekluperar dənizi, Qelebat dənizi və s.

Xəzər dənizinə verilmiş bu adların dil tərkibinin və mənşəyinin araşdırılması bir çox ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin aşkara çıxarılmasına kömək göstərə bilər.

Bu adların bir neçəsi (Alban dənizi, Kaspı dənizi, Muğan dənizi, Şirvan dənizi, Dərbənd dənizi, Bakı dənizi, Abşeron dənizi, Salyan dənizi) bilavasitə Azərbaycanın bu dənizə yaxın əyalət və şəhərlərinin adları ilə bağlıdır. Onların bəzilərinin yaranması haqqında az-çox tarixi məlumatlar vardır. Bunlardan əlavə, Xəzər dənizi həm də Xəzərin cənub-qərb hissəsində mövcud olan Gürqan əyalətinin və bu əyalətin adı ilə adlanmış girkan tayfasının adı ilə Gürqan dənizi Xəzərin cənub-qərbindəki Təbəriləni əyalətin adı ilə Təbəriləni dənizi, yenə oradakı Mazandaran əyalətinin adı ilə Mazandaran dənizi, İranın adı ilə İran dənizi, Türkmənistan ərazisində yaşayan türkmənlərin adı ilə Türkmən dənizi, Xəzərin cənub-qərbində dənizdəki Saray adasının adı ilə Saray dənizi, Orta Asiyanın və İranın Xorasan əyalətinin adı ilə Xorasan dənizi, Orta Asiyanın orta əsrlərdəki Xarəzm əyalətinin adı ilə Xarəzm dənizi, Albaniyanın şimal-şərqində eramızın əvvəllərində yaşayan və müxtəlif mənbələrdə məz-kut, bazqun və abxaz adlanan tayfanın adı ilə Abxaz dənizi, İranın şimalında Xəzər dənizinin sahilində orta əsrlərdə mövcud olmuş Abesnun limanının adı ilə Abeskun dənizi və s. də adlanmışdır.

Şübhəsiz ki, Xəzərin göstərilən və bundan əlavə də mövcud adlarının tədqiqi Azərbaycan onomastikasında mühüm yer tutur.

Limnonim göl axmaz adlarını bildirir. Azərbaycan ərazisində, təqribən, 250 göl vardır. Bunlardan ən böyükləri Hacıqabul gölü, Böyük-şor gölü, Göy göl, Maral göl, Cindargöl, Acınohur gölü, Ceyranbatan gölü, Qanlı göl və s. su obyektləridir. Bunlardan başqa, çoxlu axmaz, nohur və su obyektləri də vardır ki, bunların spesifik adları mövcuddur. Məsələn, Qarağac axmazı, Qarağüney axmazı, Qovaqlı axmazı, Əlisultanlı axmazı, Ətcələr axmazı, Gilli göl axmazı, Nabad axmazı, Osmanlı axmazı, Cahar axmazı, Şor su axmazı (Saatlı, Sabirabad, İmişli), Əyri nohur (Abşeron), Çağıl nohur (Şamaxı), Baş nohur, Xısınca nohur (Şəki) və s.

Potamonim çay adlarını bildirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın ərazisində irili-xırdalı 500-dən çox çay vardır. Bunlar rəngarəng ad sisteminə malikdir. Lakin bu adlar içərisində Ağsu, Ağ çay, Qara çay, Quru çay, Qara su, İncə

çay, Əyri çay adları daha geniş yayılmışdır. Çay adları içərisində bugünkü elmimiz üçün maraq doğuran adlara da rast gəlmək olur. Məsələn, Quba, Laçın rayonlarındakı Qaranlıq çayı, Qəbələ rayonundakı Dəmiraparan çayı, Qax rayonundakı Filiz çayı, Qazax rayonundakı İncəsu çayı, Quba rayonundakı Gümüşlü çay, Gədəbəy rayonundakı Kükürdsu çayı və s. bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi, həmin adlar suyun tərkibinə görə və ya çay yatağının tərkibinə uyğun şəkildə yaranmışdır. Bizcə, bu adların mənasını açmaqla təbii sərvətlərin izinə də düşmək olar. Adların mənasında ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, təbii sərvətlərə dair qiymətli məlumatlar qalır.

Helonim bataqlıq adlarını bildirir. Azərbaycanın müxtəlif ərazisində çoxlu bataqlıqlar vardır. Bunlar adsız deyildir, hər birinin adı vardır. Məsələn, Sarısu bataqlığı, Qobustan bataqlığı və s.

Azərbaycan hidronimlərinin təqdim etdiyimiz qrup və növləri, bu qrup və növlər üzərindəki müşahidələrimiz onların bir sıra spesifik dil xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərir.

Hər şeydən əvvəl, leksik xüsusiyyətlər - sözlərin mənşə məsələsi diqqəti cəlb edir. 500-dən çox hidronim üzərində apardığımız təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə Azərbaycan hidronimlərinin 99 faizi Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır. Başqa xüsusi adlar qrupunda bu xüsusiyyət azdır.

Hidronimlərin tərkibində işlənən hidroterminlər isə xalis Azərbaycan sözlərindən ibarətdir: çay, su, göl, bulaq, dəniz, axmaz, arx, bataqlıq, şlalə, quyu və s. Dilimizdəki Kür, Araz kimi bir neçə sözdən ibarət hidronimlər müstəsna olmaqla belə bir tezis irəli sürmək olar ki, çay, su, göl, bulaq, dəniz və s. sözlər olmadan ayrı-ayrı sözlər hidronim anlayışını ifadə edə bilmir. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hidronimlərin əksəriyyəti toponim, zoonim, etnonim və sair söz qrupları əsasında yaranmışdır. Burada hidronim anlayışını yaradan əsas vasitə hidroterminlərdir. Məsələn, Hacıqabul gölü, Ağgöl, Göygöl, Maralgöl, Zəligöl, Şamıq gölü, At gölü, Mirzə gölü, Talıstan gölü, Qaragöl, Güzgügöl, Qanlı göl, Dəyirman gölü hidronimlərinin tərkibindəki “göl” sözünü işlətməsək, onda Hacıqabul, Şamlıq, Talıstan - yer adları; qanlı, ağ, göy, qara - rəng adları; maral, zəli, at - heyvan adları; Mirzə - şəxs adı; güzgü, dəyirman sözləri hidronim anlayışını ifadə edə bilməyəcək. Bunlar hidroterminlərə qoşulduqda xüsusiləşir və xüsusi adlar əmələ gətirir.

Hidronimlərin tərkibində işlənən sözlər hər hansı su obyektinin xassəsi, keyfiyyəti, həcmi, quruluşu, dərinliyi, harada yerləşdiyi barədə təsəvvür yaradır. Ağgöl, Alagöl, Qoturğöl, Qaragöl, Göy göl, Çilli göl, Lilligöl, Ağbulaq, Kirəng bulağı, Südlü bulaq, Qarabulaq, Sarıbulaq, Göybulaq, Ağçay, Qarasu, Qoturçay, Quruçay, Qızılçay, Qaraçay, Qaranlıq çay, Göyçay, Kömür çayı, Qara nohur, Ağ nohur, Qızıl nohur, Göy nohur və s. Hidronimlərin birinci tərəfi, əsasən, rəng bildirən sözlərdən ibarətdir. Hidronimlərin tərkibində rəng bildirən sözlərin işlənməsi Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında geniş yayılmış dil hadisəsidir.

Hidronimlər quruluşca da fərqlidir. Azərbaycan hidronimlərinin təqribən 95 faizi mürəkkəb quruluşlu, yəni çoxkomponentlidir. Dilimizdə hidronim əmələ gətirən xüsusi şəkilçi yoxdur.

Mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət hidronimlərin semantikasına müəyyən təsir göstərir.

Hidronimlər bir, iki, üç və daha çoxkomponentli olur. a) Birkomponentli: Araz, Kür, Tərtər və s.; b) ikikomponentli: Kükürd bulaq, Qoşa bulaq, Kəhriz bulaq, Daş bulaq, Qara bulaq, Ulu bulaq, Astara çayı, Dəyirmən çayı, Dəvəçi çayı, Əyri çay, Zəyəm çayı, İncəçay, Əyrinohur, Çağlınohur, Qabannohur, Ağ-

göl, Göygöl, Atgölü, Əyrigöl, Çöplügöl, Qaragöl, Pənc göl, Qanlı göl, Nohur göl, Qotur göl və s.; c) üçkomponentli: Böyük ala göl, Kiçik ala göl, Böyük Qarasu gölü, Baş şabalıd çayı və s.; ç) dördkomponentli: Ağ suyun ayağı çayı, Ağ suyun ağzı çayı, Qanlı qobu dərəsi çayı, Qara suyun ağzı çayı və s.

Mürəkkəb hidronimlərin komponentləri arasında müxtəlif tipli sintaktik əlaqə növləri mövcuddur. Ona görə də çoxkomponentli hidronimlər müxtəlif növ birləşmələr əmələ gətirir. Dilimizin sintaktik quruluşunun söz birləşmələrinin tədqiqi baxımından həmin dil faktları maraqlı material verir.

Bəzi hidronimlərin mənşəyinə dair mülahizələr Azərbaycan dilçiliyində hidronimlərin etimologiyası haqqında nadir araşdırmalar aparılmışdır. Mərhum professor Ə.M.Dəmirçizadə, Kaspi, Xəzər, K.Əliyev Xəzərin qədim adları, Q.İbrahimov Samur hidronimi, S.Vəliyev Araz çayının qədim adları. Q.Qeybullayev bir sıra Azərbaycan hidronimlərinin mənşəyinə dair müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Ümumiyyətlə, hidronimlərin mənşəyinə dair mülahizə yürütmək üçün birinci növbədə tarixi qaynaqlara və mənbələrə müraciət etmək daha obyektiv fikirlər yürütməyə imkan verir.

Dil tariximizin öyrənilməsində də hidronimlərin mənşəyinin araşdırılması çox qiymətli dil hadisələrinin aşkar olunmasına səbəb olur. Bu baxımdan Araz və Xaçın çay hidronimlərinin mənşəyinə dair mülahizələrimizi bildiririk.

Azərbaycan ərazisində ən qədim hidronimlərdən biri olan Araz müxtəlif dilli mənbələrdə Araksos, Araks, Arras, Eraxs kimi qeyd olunmuşdur. Bu hidronimin mənasının açılmasına bir sıra təşəbbüslər edilmişdir.

Antiq yunan müəllifləri Araz toponiminin yunan dilində arasso «qaçmaq» felindən alındığını «yaran», «dağıdan», «iti axan» kimi izah etməyə çalışmışlar. Arazın şəxs adı ilə əlaqələndirilməsinə də cəhd olunmuşdur. Çay adının qədim fars dilində arvat «qaçmaq», ərəbcə ruz «qaçmaq» feli ilə bağlayanlar da vardır. Araza bu adın yunan və ərəblərin bura kəlməsindən əvvəl verilməsi, onun bu dillərdən alınmasını şübhə altına alır. Araz sözünün fars dilində arvat felindən alınması fikri də inandırıcı deyildir.

Araz hidronimini türk dilləri əsasında izah edilməsinə də səy edilmişdir. A. Rəhimov və İ.Cəfərov Araz sözünü türk dillərində «su, çay», «böyük çay» mənasında işlədildiyini göstərir. Doğrudan da, Arazın etimologiyasını türk dillərində axtarmaq daha ağılabatandır- Araz ar və az hissələrinə bölünür və türk dillərində «su,

çay» mənasını verən hidronimlərin yaranmasında geniş iştirak etmişdir. İ. Cəfərov ar və az tərkiblərinin mənə çalarlarının izahına cəhd edir, ümumi şəkildə ar tərkibinin müxtəlif mənalarda işlədildiyini qeyd etmiş, «sözün ikinci hissəsinin az tərkibinin mənası isə hələlik məlum deyildir» deməklə kifayətlənmişdir. A. Rəhimov bu tərkiblərin bir sıra mənə çalarlarına toxunmuş, nədənsə, onların «su», «çay» mənasında işlədilməsini ən çox fin-uqor dilləri əsasında izah etməyə çalışmışdır. halbuki türkdilli hidronimlərdə ar və az tərkiblərinin çox müxtəlif çalarları vardır. Sözün birinci tərəfi ar «su, çay» mənasını verən sözlərdə - araşan «mineral su, müalicə suyu», arna «kanal», arx, arık «suvarma kanalı», ari «çay qolu», armax «bulaq, çay, su», ardı «böyük çay, sel» və sairədə geniş işlədilir. Bir çox türk dillərində «ar»ın ir variantı olub, Sibir, Monqolustan və Orta Asiyada çay adlarında özünü daha çox göstərir. Türkiyə ərazisində olan bir sıra çayların adını «çay» mənasını verən irmaq komponenti artırılır. Məs.: Qızıl - İrmak, Dəliçə - İrmak, Yeşil - İrmak və s.

Arazın ikinci hissəsi türkdilli hidronimlərdə az, uz, us, üz kimi müxtəlif formalarda təzahür edir. As xant və manas dillərində «çay, böyük çay» mənasını verir və Qərbi Sibir çay adlarında (Mras, Oljeras, Taz, Uças və s.) geniş işlədilir. Xantlar böyük çayları - Obu-As, İrtış-Katanas, Yeniseyi-Koknqas adlandırırlar. Monqol və buryat dillərində «çay, su» mənasında us variantı işlədilir və onların yaşadığı ərazidəki çayların adlarında özünü daha çox göstərir. Orta Asiyada qədim çay yatağı Uzboy adlanır. Qədim türk dilində uz «su», boy isə «çay yatağı» deməkdir. Hal-hazırda bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlədilən su sözü də bu variantlardan biri deyilmi? Türkdilli xalqlarda bir çox çay adlarında «su, çay» mənasını verən üzən variantına təsadüf edilir, Cənubi Azərbaycanda Xəzər dənizinə tökülən çaylardan birinin aşağı axını Səfirud, yuxarı axını isə Qızıl Yzən adlanır. E, Severtyan üz kökünün bir çox türk dillərində «çay, su» mənasında işlədildiyini qeyd edir. L.Budaqov üzən sözünün Azərbaycan, qazax, qırğız dillərində «çay» mənasını verdiyini göstərir. Buradan aydın olur ki, Araz sözünün istər birinci, istərsə də ikinci tərəfi müxtəlif variantlarda işlədilsə də, eyni mənəni («su, çay») verir. Dil quruluşunun faktları da bunu təsdiqləyir: beləki, çoxluq, intensivlik məqamında ya söz təkrarlanır, ya da eyni mənəli sözlərlə bir-birinə calanır. Azərbaycan dilində də belə hallara tez-tez təsadüf edilir.

Bir sıra türk dillərinin dialektlərində araz «su, çay» mənasında işlədilmişdir. Türk və tatar dillərinin dialektlərində arazın «su, çay, sel» mənası verdiyi göstərilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də araz «çox su, böyük çay» mənasında işlədilmişdir. Cəbrayıl rayonunun Arazboyu kəndlərində böyük kanal, arx, su axarı sadəcə olaraq araz adlandırılır.

Araz sözünün ar və az tərkiblərinin türk dillərində «su, çay» mənasında işlədilməsi çay adını türk mənşəli sözlərdən yarandığını, «çoxlu su, böyük çay» mənası verdiyi fikrini irəli sürməyə əsas verir.

Azərbaycan çay adları arasında Xaçın ayrıca yer tutur. Aşıq Ələsgərin ölməz misralarında da bu çayın adını əbədləşmişdir:

Var olsun Qarabağ əcəb səfədir,

Başa Xaçın axır, ayağa Qarqar.

Bizim fikrimizcə, xaçın sözünün ilki xatın olmuşdur.

Azərbaycanda xatın sözü ilə bağlı yer-yurd adları bəllidir- Xatınbəyli (Mardakert rayonu), Xatıncan (Tovuz rayonu), Xatınbulaq (Füzuli rayonu) və s. Altay yörəsində də Xatın (Katun-Xatun) çay adına rast gəlirik.

Monqolustanda Xatan-Bulaq adlı çay yatağı, Şimali- şərq Çində Xatunxe, Qərbi Sayanda Katansa (Katansay-Katançay) adlı çaylar vardır. Evenklər Yeniseyin sağ qollarını Katennqa adlandırırlar. Köründüyü kimi, xatın (Katın) sözü yer-yurd və çay adlarında geniş işlənən sözdür.

Mahmud Kaşğari xatun sözünün «xan arvadı, xan qadını» mənasında işləndiyini göstərir. Hələ 60-cı illərin əvvəllərində görkəmli coğrafiyaçı-toponimçi alim E. M. Murzayev qeyd etmişdir ki, xatın sözü toponimiyada sadəcə olaraq «qadınlıq» mənasında yox, «çay» mənasında işlənmişdir. Onun fikrincə, xatın sözü qədim türkcə həm də «çay» mənası daşımış, sonralar bu mənə unudulmuş, sıradan çıxmışdır (E. M. Murzaev. Oçerki toponimiki. İzd. «Мысль», Moskva, 1974, səh. 190-192).

İ.Q.Dobrodomov öz məqaləsində E. M. Murzayevin xatın sözünün etimologiyası haqqında söylədiyi fikrin yanlış olduğunu bildirir. Onun fikrincə, toponimiyada xatın (katın) sözünü elə indiki mənasında anlamaq gərəkdir (Bax:İ. Q. Dobrodomov. Ne «reka»-a «jenşina». Ztniçeskan onomastika. İzd. «Nauka», Moskva, 1984, səh. 138—142). Biz xatın (katın) sözünün etimologiyasını daha geniş şəkildə işləyib araşdırmağı gərəkli sayırıq. Xatın sözünün ən ilkin şəkli katunq olmuşdur. Bu sözü kat və unq (onq) sözlərinin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb söz kimi götürmək mümkündür. S.Məlikov «Qədim xətt və Azərbaycan dil uyğunluqları» adlı məqaləsində yazır:«Bizim fikrimizcə, xatun sözü də «kat» kökündən törəmədir. -un qədim və müasir türk dillərində sifət düzəldən şəkilçidir.

Cox ehtimal ki, katta sözü tarixən odla bağlı olub, «od yiyəsi», «ocaq sahibi» məzmunu bildirmişdir (2).

Bizim fikrimizcə, qadın (katın) sezü «qadınlıq» məzmunu qazanmamışdan qabaq «su», «çay», «göl» mənası daşımışdır. Buna görə də E. M. Murzayevin fikrini doğru sayırıq. Güman edirik ki, katın (katun) sözü «su-göl» mənası bildirmiş kat və unq (onq) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Yuxarıq dilində onunq, onunq, enu, enunq sözləri «çay» mənasında işlədilir. Yuxarıqırcə lavenq sözü «su» deməkdir (3, səh. 54). Buna uyğun olaraq, Oka çay adının Onqa sözündən, Oneqa göl adının Onunqa sözündən törədiyini söyləmək mümkündür.

Selenqa çay adı sel və enqa sözlərindən ibarətdir. Sel sözünün «su», «çay», «axın» mənası daşdığı bəllidir. Selenqa və katunq (katunqa) sözlərini qoşalaşdırmaqla katunq sözünün kökü olan kat sözündən də «su», «göl» mənası daşdığını aydın sezmək olar.

Kat (xat-xut, hat-hut) sözünün «su», «çay» mənası bildirməsi Volqa çayının qədim adı sayılan İtil (Etel, Atal) sözündə də özünü göstərir: Kattal-hattal-hittil-İtil.

hunn xaqanı Attilanın adı, küman ki, «Böyük çay» mənasında işlədilmiş Kattallay (Hattallay) sözünün sadələşmiş şəklidir.

Yunanca hudor sözü «su» deməkdir. Qidro sözünün hu- dor sözü ilə bağlılığı bəllidir. Buradakı hud (hut) kökünün qədim kat (kut) sözünə arxalanması şübhə doğurmur (k-h əvəzlənməsi).

Qədim hind əsətirində göydəki müqəddəs Qanq çayının adı hörmətlə çəkilir. hind heykəltəraşlığı ilahə Qanqı gözəl qadın görkəmində təsvir etmişdir. Deməli, əsatiri dünyagörüşündə çay-göl və qadın anlayışları vəhdət bütövlük təşkil etmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, katun (xatun) sözü uzaq keçmişdə «su-göl, çay» məzmunu bildirmiş, sonra su-çay ilahəsi, daha sonra isə indiki qadınlıq məzmunu qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1986, 595 səh.
2. N.Əsgərov. Azərbaycan hidronimləri. B., 2002, 147 səh.
3. N.Əsgərov. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. B., 2005, 485 səh.
4. V.İsrafilov. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. B., 1999, 99 səh.
5. A.Насиєv. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. B., 1990, 101 səh.

Key words: onomastic units, anthroponyms, ethnonyms

А.Гаджиев

Лексико-грамматические особенности азербайджанских гидронимов Резюме

В Азербайджане много водоемов, и у каждого из них есть свои уникальные названия. Кроме того, на карте мира за пределами Азербайджана есть ряд океанов, заливов, водопадов и других. Названия водоемов формировались в современной ономастической лексике азербайджанского языка посредством шапок. Например, Тихий океан, Индийский океан, Северный океан, Мексиканский залив, Иранский залив, водопад Неагара, Средиземное море, Черное море, Желтое море и так далее.

В целом азербайджанские гидронимы подразделяются на следующие типы водоемов:

1. Океанический - океан, залив, водопад и т. Д. названия
2. Пелагоним - Морские имена
3. Лимонное озеро, глупые имена

4. Потамоним - чайные имена

5. Хелоним - болотные имена

В научной литературе имеется обширная информация о названии Каспийского моря. Из этих данных ясно, что в различных исторических источниках появилось до 60 многоязычных названий Каспийского моря. Например, Аварское море, Иранское море, Туркменское море, Казвинское море, Каспийское море, море Пахлави и так далее. В основе этой серии многоязычных названий, данных Каспию, лежат многочисленные племена и племена, которые исторически жили на берегах Каспийского моря. Выявлен ряд лексико-грамматических особенностей азербайджанских гидронимов. Наблюдения за более чем 500 гидронами показывают, что 99 процентов этих гидронимов имеют чисто азербайджанское происхождение. Гидротермины, используемые в гидронимах, на 100% азербайджанские. Например, река, вода, озеро, родник, море, ручей, ров, болото, водопад, колодец. За исключением упомянутых выше гидротерм, на азербайджанском языке не может образовываться гидроний, за исключением ряда гидронимов, таких как Кура и Араз. Например, Гаджикабульское озеро, Маралгол, Гойгол, Конское озеро и др. Если слово «озеро» не используется в гидронимах, эти гидронимы меняют свое значение: Гаджикабул (название места), олень (имя животного), лошадь (имя животного), небо (название цвета) и так далее. Использование цветных слов в азербайджанских гидронимах является распространенным языковым явлением. Проблемы, Аггол, Алагол, Гарагол, Гойгол, Чилигол, Агбулаг, Карабулак, Сарыбулаг и другие. Около 95% азербайджанских гидронимов являются сложными, то есть многокомпонентными. Гидронимы со сложной структурой состоят из разных частей речи. Например, серные источники, Кошабулаг, Карабулак, Дашбулак, Айричай, Инсчай, Айринохур и другие. Существуют разные типы синтаксических связей между компонентами разных гидронимов. Например, Дашбулак, Гарабулаг, Айричай (подходное звено), Хорс-Лейк, Серные источники, источник Кахриз, Кровавая Гоби, Река Астара (управленческие отношения).

Ключевые слова: ономастические единицы, антропонимы, этнонимы

.Allahverdi Hajiyeu

Lexical-grammatical features of Azerbaijani hydronyms

SUMMARY

There are many water bodies in Azerbaijan and each of them has their own unique names. In addition, there are a number of oceans, gulfs, waterfalls and others found on the world map outside Azerbaijan. The names of the water bodies were formed in the modern onomastic lexicon of the Azerbaijani language by means of hats.

For example, the Pacific Ocean, the Indian Ocean, the North Ocean, the Gulf of Mexico, the Gulf of Iran, the Neagara Falls, the Mediterranean, the Black Sea, the Yellow Sea and so on.

In general, Azerbaijani hydronyms are classified into the following types of water bodies: 1. Oceanic - ocean, gulf, waterfall etc. Names

2. The names of the sea
3. Lemon-lake, stupid names
4. Potamonim - tea names
5. Helonim - swamp names

There is rich information on the name of the Caspian Sea in scientific literature. From these data it is clear that up to 60 multilingual names of the Caspian Sea have appeared in various historical sources. For example, the Avar Sea, the Iranian Sea, the Turkmen Sea, the Qazvin Sea, the Caspian Sea, the Pahlavi Sea, and so on. At the heart of this series of multilingual names given to the Caspian are the numerous tribes and tribes that have historically lived on the shores of the Caspian Sea.

A number of lexico-grammatical features of the Azerbaijani hydronyms are manifested. Observations on more than 500 hydrons show that 99 percent of these hydronyms are of pure Azerbaijani origin. The hydrothermins used in hydronyms are 100% Azerbaijani. For example, river, water, lake, spring, sea, stream, ditch, swamp, waterfall, well. With the exception of the hydrotherms mentioned above, no hydronium can be formed in the Azerbaijani language, except for a number of hydronyms such as Kura and Araz. For example, Hajigabul Lake, Maralgol, Goygol, Horse Lake, etc. If the word "lake" is not used in the hydronyms, these hydronyms change their meaning: Hajigabul (place name), deer (animal name), horse (animal name), sky (color name) and so on. The use of color words in the Azerbaijani hydronyms is a common language phenomenon. Problems, Aggol, Alagol, Garagol, Goygol, Chilligol, Agbulag, Karabulaq, Sarybulag and others.

About 95 percent of Azerbaijani hydronyms are complex structures, that is, multi-component. Hydronyms with complex structures consist of different parts of speech. For example, Sulfur Springs, Koshabulag, Karabulaq, Dashbulaq, Ayrichay, Incechay, Airinohur and others.

There are different types of syntactic connections between the components of different hydronyms. For example, Dashbulaq, Garabulag, Ayrichay (approach link), Horse Lake, Sulfur Springs, Kahriz spring, Bloody Gobi River, Astara River (management relationship).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.11.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Bəşirli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur